

JUOKAS TAUTOSAKOJE

Donatas SAUKA

Juokas liaudžiai — galingas ginklas prieš baimę ir lengvatikystę, prieš socialines luomų užtvaras ir prieš pačią proto kontrolę. Racionalios sistemos neturint, juo grindžiamas nuosekliausias išminties kodeksas. Juoku gydant vienas žaizdas, kartu pasidaroma naujų — juoko bijo net tas, kuris nieko nebijo, bet užtat ir neužmiršta šito juoko lig grabo. Tokiomis dygiomis tarpusavio sąskaitomis triumfuoja visuomeninė kaimo sąžinė.

Juokas — ir pamėgdžiojimas, ir nesąmonė iš nesusigaudymo, piktas barnis ir nešvanki dainuška. Ir nėra čia, liaudies gyvenamojoje aplinkoje, kam atsijoti pokštą, akibrokštą nuo išmonės deimančių. Tad nebūta nė tokio objektyvios pažangos dėsnio, kuriuo gražesni, prasmingesni liaudies kūrybos pavyzdžiai išstumtų nevalyvuosius. Netgi atvirkščiai — nešvankiems, bet stipriai pasūdytiems juokeliams dažniau atsiras proga, nei grakščiai išdailintajam ir gerai nuvedintajam. Vien tik užrašinėtojų kuklumas neleidžia deramai suvokti šitų proporcijų.

Juoko pagunda yra neatremiama, kai apgaulinga akimirksnio pergalė verčia užmiršti išmintingą apdairumą. Juokas — neparuošta intelekto ataka, žaibo žybsnys, pervėręs protą, dar prieš priimant jam sprendimą. Bet kokia patvari jo jėga! Jo paliestasis neišnyks kelių kartų atminime. Kaip muselė muziejaus gintaro eksponate — vardas ir paveikslas, nesusipratimo ar patyčios auka, juokavimų garsinis sąskambis, liks visiems ant liežuvio, bus kada stropiai užrašytas ir į tautosakos knygas įtrauktas, paniekinus visą sodietišką ėdą ir slapumą. (Kas bežino, kur ir kas pasikando Grigobites?)

Kaip kiekviena nesavanaudiška paslauga, juokas, deja, neturi sulaukti supratimo ir atpildo. „Buvo linksmus žmogela, unt jo kopo nėra ko čia raudot, golima ir pajuokavot.“ Nei pagarbos, nei susikaupimo net šitokia proga. Bet juoko abejutiškas vaisius pergyvena juos pačius — pačius „štukorius“ ir jų rimtus kaimynus.

Gražaus sąmojo — be jokių išvadų, o tiesiog „juokavimų“ — netrūksta bet kur: dienos žygius einant, kaimynus susitikus, vaikus draudžiant.

Smaikščių pokalbių nuotrupos, taip įdomiai pajvairinusios „Lietuvių tautosakos“ V t., nesudaro tikro kūrinio, „teksto“. Bet jose jau išmėginami komizmo technikos elementai.

Tai beprasmis sąskambis:

Sako, pasako — pašmukšt į žaką.

LT V 8813

Šąmojingi naujadarai:

Seimininkė, paklausta, ką skanaus verda, kai kada kandžiai atsako:

— *Kibildą su klupsčiais.*

LT V 8883

Zodžių žaismas:

— *Greitai lis.*

— *Kai lįs, duok per galvą.*

Taip pajuokaujama, kai kas sako, jog greitai lis lietus.

LT V 8842

Ironija dilgteli giliau, užkliudo kiek svarbesnius nesklandumus ar trūkumus:

Vienam dejuojant, kad šalta, kitas sako:

— *Ant švento Jono daug tokių sušalo.*

LT V 8850

Arba:

— *Dovanok!*

— *Dovanų karalius Rygoj be kelnių vaikščioj.*

LT V 8830

Humoristinis vaizdas —

Snūduriuojančiam sakoma:

— *Eik kinkyt arklio: važiuosime į Migonius.*

LT V 8741

Pirty:

— *Dėkui už šilimą.*

— *Ant skaisčio, ant balčio, ant čigonės padabonės.*

LT V 8992

Pajuokia žmogus, o ne žmoniškai atsako — kas žino dėl ko: perpykęs, kantrybės pritrūkęs, savo pranašumą prieš kitą pajutęs. Iš „juokavimų“, kaip jie užrašyti, nežinai, o tik gali spėlioti, ar pajuokauta draugiškai, akį pamerkiant, ar susiraukiant.

Minties kryptį ar sprendimą jau išreiškia patarlės, priežodžiai, mįslės. Polinkis juokauti virsta kūryba. Bet charakteringa gi — kad šitoks polinkis čia toks vyraujantis. Juokas tolydžio vainikuoja ir apvaisina tą minties kibirkštį, kuri glūdi glaustoje, lakioje žodinėje formulėje.

Patarlėse juoko, ironijos priežastis — blaivus skepticizmas, kuriuo gelbstisi žmogus nuo nusivylimo ir ginasi nuo netikros vilties.

Ateik nuogs — parsineši antyje.

LT V 3812

Nenuskęs sėlena vandens bliūde.

LT V 2653

Saulė kelmo nelenkia.

LT V 2629

Mįslėse tyčia ir sąmoningai paniekti racionalaus protavimo dėsniai (o ar tam nereikia proto miklumo?), jie iškreipti ir suveltai, ir sukurtas meninis paradoksas — išbaigtas, pilnas meninis vaizdas, kurio vienas požymis prieštarauja kitam, o visuma atrodo ne tik logiškai neįmanoma, bet ir absurdiška, nors ir labai įdomi, įmantri ir vaizdžiai konkreiti.

Griūva ažuolas per visą svieta —

Geniai genėjo per visą vieką.

LT V 7347

Humoristiniam piešiniui, humoristiniam pasakojimui užsimoja liaudies proza, be galo gausi ir marga. Tik čia pasakotojas, smailialiežuvis, melagis, su atviru iššūkiu gyvenimiškam patyrimui rezga linksmy nuotykių ir situacijų žabangas nedoriems, piktiems ir kvailiems, lengvabūdziams, skelbia ištarmę gyvenime neliečiamiems pareigūnams ir luomams, pats meta ir ataudžia, nuo vieno juoko užsikrečia kitu, nuo vienos melagystės — kita, dar didesne, patikrindamas komišką dydžių skalę. Liaudies vaizduotė pranoksta pati save, kai melagysčių įkaušy atsigręžia į žemišką tikrovę ir į ją perkelia įžeidžiantį melą: kvailys mašes devynias stirnas viena koja bešokančias, bitelę nuo devynių vilkų atgynęs, kuri pilnas stirnenas medaus prineša, ir... pragare atsidūręs, kur „mano tėvas tavo (pono!) tėvu oran bejojąs!“

Atidžiau pasižiūrėjus, liaudies humoristiniams pasakojimams užtek-
tinai medžiagos galėjo duoti pati kaimo tikrovė. Nesėkmingi piršlybų gud-
ravimai, apie kuriuos seka buitinės pasakos (pasididžiavimai nesamais
turtais, svetimais drabužiais, savo šveplumo, žlibumo, tingėjimo, nevalyvu-
mo slėpimas) nublanksta prieš nepagražintą klastą tikrame gyvenime (pri-
perša jaunesniąją, gražesniąją, o, prie altoriaus vedant, pakiša vyresniąją,
negražiąją: „išvėpusiom lūpom, akys lopšiuos“ — E. Dulaitienė-Glemžaitė.
Kupiškėnų senovė, 328 p.).

Tačiau daug šitokiose buitinėse, melų pasakose, anekdotuose ir tradi-
cinio komiško pagrindo — siužetų, motyvų, paveldėtų iš viduramžių švan-
kų, fablio, facecijų. Nemaža komiškų kolizijų kartojasi iš dar seniau —
turi atbalsį pirmykšteje mitinėje kūryboje, mitinėse pasakėlėse. Dviejų mi-
tinių „kultūrinių“ herojų varžybos pasaulio kūrime (melanezijiečių bro-
liai dvyniai To Kabinana ir To Karvuvu vienas sukuria naudingus paukš-
čius ir žuvis, antrasis — ryklį ir plėšriuosius paukščius, būgną laidotuvėms;
panašiai elgiasi graikų Prometėjas ir Epimetėjas), panašios į mūsų sakmių
dievo ir velnio nesėkmingą — pastarajam! — lenktyniavimą (velnio kūri-
niai: vilkas, ožka ir davatka!). Šitas juokas — iš nesėkmės, klaidos,
biaurumo tiek pat senas, kaip ir kaukių grimasos, laukinių šokių gaivalas,
statulų erotinis grubumas — netašyta, atvira kūniška linksmybė, daž-
nai maginę paskirtį įgyjanti. Tada, mitologiniuose pasakojimuose, subren-
do ir kita idėja — „triksterio“ (apgaviko), — juokiantis, džiaugiantis iš su-
manumo, vikrumo pergalės. Ir šitas humoro šaltinis įtvirtintas tūkstant-
metėje folkloro tradicijoje (indėnų gentyse pasakojama apie Manabozką,
sėkmingai ir nesėkmingai antis priviliojantį, apie gudruolį vėžlį, kuris, pa-
puolęs į bėdą ir laukdamas bausmės, prašo tik nenešti jo į vandenį — kaip
mūsų čigonas nenorėtų tik per tvorą šokti).

Triukas, jeibė, išdaiga — išmėginti naujesniais laikais Ulenšpygelio,
Miunhauzeno arba Chodžos Nasredino — tinka labiau, nei kuri kita humoro
priemonė, ir mūsų pasakai — ponui, poniai ar kitam baltarankiui nubausti.
Visos blogybės, neteisybės, skriaudos, kurios kaupėsi net ne per vieną gy-
venimą, o per kartų kartas, sutvarkomos vienu žaru. Vagies, gudruolio
lažybos su ponu, kurios pasibaigia visišku pono turto išgaišinimu, jo paties
ir ponios kompromitacija, mirtim, yra pasakiška satisfakcija.

Pasaka, anekdotas siekia visų pirma ne įtikinamumo, o efekto, ir so-
cialinės viršūnės pažeminimas klausytojams buvo maloniausia sensacija.
Blogybės komiškoji vertė rūpėjo labiau, nei siužeto apmatai ir ataudai. Juo
didesnis blogis, juo piktesnis, šiurkštesnis arba ir vulgaresnis juokas. Re-
tai kada čia pavyksta pasiekti atsitiktinumais grįstos buitinės tėkmės ir

meninės logikos darnumo, sumegzti lanksčią ir išbaigtą kompoziciją (nuotykių — „nusikaltimų“ — grandinės atkarlojimą su nauja komiška interpretacija ir su šaunia pabaiga, kaip „Gudrus vargšas teisme“ LT IV 81). Tuo rečiau buitinė pasaka pasekama gražiu, vaizdžiu stilium. Melų pasakoje pasiekama ir didesnio rišlumo, ir stiliaus raiškumo („Paguodė poną“ LT IV 169, „Nebėr nė to“ LT IV 170).

Lietuvių pasakų epiškai į vieną ciklą nejungia, kaip kitur, vienas pamėgtas herojus. Gudruoliš vagis Klimukas ar klastininkas Čūtis (iš Basanavičiaus pasakų) — visiškai atsitiktiniai personažai. Visoj lietuvių pasakojamojoje tautosakoj pasigendi asmens, išsiskiriančio vardu, jei ne veidu.

Užtat nuošaly nuo meninės kūrybos, bet taip pat tos pačios liaudies išmonės sukurti, gyvuoja asmenų vardai kaip savotiškos jų charakteristikos. Pravardės! — argi neįdomi šitos išmonės užgaida? Jos kartais atstoja ištisą gyvenimo istoriją ir yra prasmingesnės už metrikosė įrašytąjį vardą. Jos priklauso privačiai kronikai, kurios neapima liaudies epika. Todėl pravardėse — tiktai pirmas vaizdo, portreto štrichas.

Dažnai jomis užfiksuojamas vien įprotis ar atsitiktinumas. Iš pamėgtų pertarų atsiranda: *Ašitajis* * („a šitąjį“), *Natikas* („na tik“), *Brečenas* („breč“), *Sykis* („vienąsyk“), *Ledakas* („ledaka“), *Cimcė*, *Gerei to*, *Jebito makauko*, *Kuplenda*, *Rampoža*, *Vyryt-vyryt*, *Supranti* ir *Suprantinis*. Iš žodžių tarimo keistenybių atsiranda *Pakulnikė* (vietoj „guli“ sako „kuli“), *Izvažava* („Išvažiavo“), iš neįprastai skambančios vietovės pavadinimo — *Aklusenca* (kilimo iš Aklusencės kaimo), iš iškreiptos pavardės — *Kumeliauskas* (Kmeliauskas).

Kitomis pravardėmis pats asmuo apibūdinamas, individualizuojamas pagal tą požymį, kuriuo jis skiriasi nuo normos: *Lepkus* (nulėpę ausys), *Makis* (makso: žiūri į žmogų ir nieko nesako), *Titlienė* (mažais žingsneliais: tipena), *Pelėda* (moteris didelių akių), *Šlipškė* (švepluoja), *Milžinukas* (mažas žmogutis), *Milžinas* (labai mažas žmogelis).

O yra dar pravardžių, tarsi apibendrinančių ir įvertinančių visą gyvenimo būdą: *Stiklo kalnelis* (gyvena ant kalno ir varo naminę), *Magdelenas* (nesusituokęs gyvena su moterim, vardu Magdalena), *Šiknabirbis* (birbino birbino ir niekaip neužvedė motociklo — matyt, netikšis).

Gražiausio humoro turtai — liaudies lyrikoje. Joje — šmaikštus žodis, taiklus pastebėjimas ir jausmo tiesa, išgyvenimų turtingumas. Vertingiausia humoristinės lyrikos dalis netrūksta giedros dvasios, nuotaikingo polėkio ir žaismingo formos virtuoziskumo, bet ir išvengia didaktikos ir lėkščių

* Pavyzdžiai imti iš stud. J. Karaciejaus darbo „Sis tas apie pravardes“.

juokų. Liaudies meninei nuovokai būdinga labai aiškiai suvokta riba tarp tikrosios poezijos ir dainuškų, talalinių. Iš pastarųjų, lėkštesniųjų, progi- nių dainelių dėmesio šiandien susilauks nebent tos, kurios taikytos gyve- nime visai išnykusiems ypatingesniems socialiniams elementams ir reiškiniams.

*Eina obags par skiedryną, šimts vizi va,
Ronda kirvį ont skiedryną, šimts vizi va;
Šimts vizi, Umbraziejau,
Umbrara umbrara
Šimts vizi, šimts kukū
Liong liong leli ralialia.*

*I sotėka gaspadėnė, šimts vizi va,
— Kor to dieje kirvį mona, šimts vizi va,
Šimts...*

*— Tava kirvis terbuoj mona, šimts vizi va,
Uo kėrkuotis nuotrynuose, šimts vizi va,
Šimts...*

*Nedouk dounos — sotropinsio, šimts vizi va,
Nedouk mėlty — išbarstysio, šimts vizi va,
Šimts...*

*Douk lašinių gerą bryzą, šimts vizi va,
Gausi dongou gerą veitą, šimts vizi va,
Šimts...*

Padainavo Kazimiera Ziobakaitė-Armalienė, 64 m., gyv. Kretingos raj., Jokūbavo km. Užrašė stud. J. Skimelytė, 1971 m.

Visoj humoristinėj lyrikoj daugiau, nei įprasta, temperamento. Plačiau, laisviau joje atveriamą žmogaus prigimtis, nesusivaržius išankstine riba, etiketo normomis. Jose nerasi įtempto drovumo nuotaikos, kaip mergi- nų, moterų dainose apie nuotaką. Bet, paliesdama intymiojoje lyrinėje poe- zijoje apeinamą kūno ir „nuodėmės“ sritį, šauni humoristinė daina neturi tikslo nė šokiruoti obscenišku vaizdu, aliuzija (kaip dainuškose, anekdo- tuose ar mįslėse). Peržengtas tikslai papročių, viešųjų draudimų barjeras, bet nedilgina vaizduotės dviprasmybės, nesikėsinama į žmogaus dorovinį orumą. Jei žvirbleliui nabagėliui ne tik galvytę skaudėjo, kraipyt negalėjo,

bet ir ruktė skaudėjo, rukčiot negalėjo ir strajukas skaudėjo, strajot negalėjo, tai — tik pasižiūrėta į gamtą, prigimtį, gyvūniją tomis pačiomis akimis, kuriomis žiūrėta kaimo tikrovėje. Į tokį prigimties stebėjimą aukštoji liaudies lyrika dar buvo nepratusi, ir tik todėl humoristinis atvirumas galėjo atrodyti negražus, per daug stačiokiškas.

Humoristinė lyrika remiasi darnesne, vieningesne poetika, nei kita dainų dalis. Ji — siužetinė. Kitur pamėgti simetrinės kompozicijos būdai, šuolinė kompozicija čia kur kas rečiau praverčia. Humoristinė lyrika daiktiskai konkreti, iš arti, paliečiamai vaizduoja tikrą, gerai pažįstamą arba tik įsivaizduojamą gyvulių, žvėrių gyvenamą pasaulį vaikų dainose (kaip ir gyvulinėse pasakose), arba puotos linksmybė vaišių dainose.

Formos elementas čia išreiškia pačią humoro prigimtį. Visų pirma ritmika, garsinė dermė. Naiviai džiaugsmingas jausmas, pojūtis, kurį kelia ritmas kaip betarpiškas kūrybinis aktas pirmykštėms gentims ir mažiems vaikams,— tokia dėkinga humoro atrama. Smagaus ūpo vardan išsaugojami griežto metro rėmai, tvirta posmo tvarka su ryškiomis aliteracijomis ir eilučių galūnių sąskambiu-rimu, kuris čia nėra koks nors naujoviškas reiškinys, kaip kitoj liaudies poezijos daly.

Humoristinės lyrikos esmė — dinamika. Joje dramatinė kalba: dialogas nusveria netiesioginę kalbą, žodyne veiksmažodžio, ir ypač vaizdinio veiksmažodžio, hegemonija, o juo reiškiamas visų pirma veiksmas, ne būseną. Ir pagaliau humoristinė poezija — lakoniška. Ir ilgos, ir nenuobodžios, neištętos dainos — gražiausi, ryškiausi humoro pavyzdžiai:

1. *Pavadinkit
Poną vaitą,
Tegu gaudai* } 2
Gaidį greitai.

2. *Ponas vaitas
Vaitodamas
Gaudė gaidį
Giedodamas.*

3. *Pavadinkit
Poną vaitą,
Tegu piauna
Gaidį greitai.*

4. *Ponas vaitas*
Vaitodamas
Piovė gaidį
Raudodamas.

A. Juška. Lietuviškos dainos, I, V., 1954, Nr. 253.

Gaidžio sudorojimo procedūra nulęsta ilgai — per 14 posmų. Šitas nuodugnumas dygus, skaudus, kiekvienas posmas — nauja patyčia. O vietoj išorinių smulkmenų, aprašinėjimo — ryškiausias garsinis — aliteracinis efektas, peraugęs į ironišką žodžių žaismą, gal net persverias prasminį žodžių turį. Jo atspindy atgyja, sužėri paprasta, stereotipinė posmų jungtis. Todėl ir pašaipa iš girto vargelių, kandi socialinė patyčia iš vaito rango pareigūnų tokia linksma, žaisminga ir pribloškianti.

Humoras — patvariausia tautosakos tendencija. Nublanksta meilės lyrika, užsimiršta stebuklų fantastika, bet lieka — humoras.

1972, *spalis*

СМЕХ В ФОЛЬКЛОРЕ

Донатас САУКА

Резюме

Исследуются проявления комизма от элементарных его ступеней — шуток, прозвищ — до развитых форм — сказок и песен. Художественная зрелость отличает в особенности литовскую народную лирику. Динамика, лаконичность, остроумное использование звуковых-аллитерационных средств, а, с другой стороны, этическая сущность содержания ставят юмористические песни в один ряд с лучшими песнями скорби и печали.

THE COMIC IN FOLK-LORE

Donatas SAUKA

Summary

The present article is a study of the comic in folk-lore ranging from jokes and nicknames (as a lower level) to humorous folk-tales and songs (as more developed forms). Lithuanian folk poetry is of particularly high artistic excellence. Vivacity, laconism, witty alliteration, on one hand, and their ethical contents, on the other, place humorous songs on a part with the best laments and songs of sorrow.